

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

Шевчук Людмила Михайлівна

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ У
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

спеціальність 053 Психологія

РЕФЕРАТ

магістерської роботи
за освітньо-професійною програмою
«Психологія»

Науковий керівник: *кандидат*
психологічних наук, доцент
Байда Світлана Петрівна

Умань – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП

.....**Error!**

Bookmark not defined.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ.....	7
1.1. Рефлексія як предмет філософсько-психологічного аналізу.....	7
1.2. Особливості рефлексивного розвитку молодших школярів.....	18
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	32
2.1. Методика дослідження рефлексії молодших школярів.....	32
2.2. Характеристика типів рефлексивної позиції дітей молодшого шкільного віку	42
2.3. Вікові особливості прояву рефлексії у дітей віком 7-10 років.....	56
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ	94

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Масштабні соціально-економічні перетворення, що відбуваються у нашій державі, неминуче породжують зміни світоглядних позицій, сприяють виробленню нових пріоритетів у всіх сферах суспільного життя, і в галузі освіти зокрема. Продиктоване потребами часу, гуманістично спрямоване реформування шкільної освіти передбачає розробку і впровадження у практику навчально-виховного процесу особистісно орієнтованих технологій. Вони покликані формувати і розвивати у дитини систему особистісних цінностей, котра є опорою для повноцінного духовного розвитку і особистісного самовизначення вихованця.

У контексті вирішення цих завдань закономірним є посилення уваги сучасної вікової і педагогічної психології до дослідження суб'єктної реальності людини, її „Я”, самості на різних етапах онтогенезу. Фундаментальні проблеми становлення особистості, виховання і самовиховання, розвитку і саморозвитку безпосередньо пов'язані з виявленням і розкриттям феномену рефлексії, що починає формуватися як цілісне утворення у молодшому шкільному віці. Вивчення рефлексії в межах даного вікового періоду переважно здійснюється у зв'язку з теоретичними дослідженнями інтелекту і психолого-педагогічним аналізом розвитку мислення в процесі навчання (О.А. Бугрименко, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, Н.В. Єлізарова, Л.В. Занков, Є.Ю. Зоткіна, В.І. Слободчиков, Г.А. Цукерман). У колі цих досліджень рефлексія розглядається у її інтелектуальному аспекті: як здатність молодшого школяра усвідомлювати підстави власних дій в ході розв'язування учбових задач.

Водночас розгортання механізму децентрації, розвиток самоконтролю, становлення самооцінки, розширення сфери соціальної взаємодії дитини, поглиблення її інтересу до власного „Я”, формування вмінь аналізувати свої дії, вчинки, поведінку, риси характеру, особистісні якості зумовлюють

правомірність і необхідність розгляду рефлексії як інтегральної характеристики особистості молодшого школяра.

Проблематиці рефлексії присвячена значна кількість філософських досліджень (А.С.Арсеньєв, Е.В.Ільєнков, В.А. Лекторський, В.О. Лефевр, А.П. Огурцов, П.Тейяр де Шарден та ін.). У психології вивчення даного феномену здійснюється у зв'язку з обґрунтуванням закономірностей теоретичного мислення (В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, А.З. Зак, Л. В. Занков, Ю.І. Машбиць, І.М. Семенов, С. Ю. Степанов, Ю.М. Швалб); для пояснення процесів комунікації та кооперації (М.Г. Алексєєв, І.С.Кон, В.В. Рубцов, В.І. Слободчиков, А.Т. Тюков, Г.П. Щедровицький); у контексті дослідження особливостей становлення особистості, її виховання і самовиховання (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Н.І. Гуткіна, В.К. Зарецький, А.В. Захарова, Б.В. Зейгарник, О.Л. Кононко, А.І. Ліпкіна, О.Р. Новікова, Н.І. Пов'якель, В.О. Семиченко, С.П. Тищенко, А.Б. Холмогорова, Г.А. Цукерман).

Попри досить значний обсяг теоретичної та прикладної розробки даної проблеми, вона і досі викликає гострі дискусії. У літературі немає єдиної думки щодо психологічної природи досліджуваного феномену, недостатньо вивчені механізми рефлексії та їх прояви, дискусійним є і питання про усталену дефініцію поняття “рефлексія” і ту психічну реальність, яка цим терміном позначається. Значної уваги потребує теоретичне та експериментальне дослідження розвитку рефлексії на різних етапах онтогенезу. Очевидна актуальність, недостатня розробленість та перспективність дослідження даної проблеми зумовили вибір теми наукових пошуків.

Об'єкт дослідження – рефлексія як інтегральна характеристика особистості молодшого школяра.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні закономірності та умови становлення рефлексії молодших школярів.

Мета дослідження: визначити особливості становлення рефлексії у молодшому шкільному віці і розробити психолого-педагогічні засади її розвитку (в умовах суспільного та сімейного виховання).

Згідно з поставленою метою визначено такі основні **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сутності, структури та функцій рефлексії.
2. Дослідити психологічні чинники, які сприяють розвитку рефлексії дитини молодшого шкільного віку.
3. З'ясувати психологічні особливості та визначити типологію рефлексії молодшого школяра.
4. Визначити психологічні умови становлення рефлексії в молодшому шкільному віці.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали: концепція про співвідношення та взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників становлення свідомості та самосвідомості особистості (Г.С. Костюк); вчення про генез самосвідомості (П.Р. Чамата) та детермінацію і закономірності розвитку психіки (Б.Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн); науково-психологічні уявлення про сутність та закономірності розвитку дітей молодшого шкільного віку (Л.І. Божович, М.Е. Боцманова, Д.Б. Ельконін, А.В. Захарова, А.І. Ліпкіна, В.І. Слободчиков, Г.А. Цукерман); психологічні основи впровадження у практику особистісно орієнтованих технологій виховання і навчання (Ш.О. Амонашвілі, М.Й. Боришевський, В.О. Сухомлинський, І.С. Якиманська); засади гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, К. Юнг).

Для розв'язання поставлених завдань у дослідженні було використано такі **методи:** теоретико-методологічний аналіз психологічної сутності рефлексії; цілеспрямоване спостереження; бесіда (з учнями, вчителями, батьками); анкетування; тестування; психолого-педагогічний експеримент

(констатууючий, формууючий та контрольний етапи); методи статистичної обробки даних.

Організація і база дослідження. Дослідження здійснювалось з учнями 2-х і 3-х класів на базі ЗОШ №8, ЗОШ №14 м. Умань. Загальна кількість досліджуваних становила 118 осіб. З метою виявлення вікових особливостей рефлексивного розвитку молодших школярів дослідження проводилось на трьох вікових групах (7-8, 8-9 і 9-10 років).

Практична значущість наукової роботи полягає в розробці системи психометричних критеріїв, створенні комплексної діагностичної процедури дослідження особливостей розвитку рефлексії у молодших школярів як особистісного утворення; з'ясуванні психологічних чинників оптимізації процесу розвитку рефлексії молодших школярів.

Дані про апробацію. Матеріали магістерського дослідження доповідалися на засіданні кафедри психології та на ІХ-ій Всеукраїнській науковій Інтернет конференції Наукові психологічні дослідження і розробки молодих вчених (Умань, 29-30 жовтня 2020 р.).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 70 найменувань. Робота містить таблиці. Загальний обсяг роботи – 88 сторінок.

ВИСНОВКИ

Становлення рефлексії як особистісного феномену дитини молодшого шкільного віку є однією з найскладніших психологічних проблем як в теоретичному, так і в експериментально-технологічному аспектах. Особливої актуальності це питання набуває в умовах сьогодення в зв'язку з вирішенням найважливішого завдання сучасної школи – підготовки дітей до самостійного життя, що передбачає озброєння їх не лише певним колом знань, умінь і навичок, а й оптимальним набором особистісних якостей, необхідних для саморуку, самореалізації, самоствердження зростаючої особистості. Розгортання рефлексії як універсального механізму перебігу саморегуляції та саморозвитку людини є окремою лінією її особистісного становлення, з якою пов'язане ціннісне осмислення власного життя.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з даної проблематики засвідчує, що рефлексія як системна якість особистості зароджується наприкінці дошкільного дитинства. Це головним чином пов'язано з актуалізацією проблеми визначення дитиною свого самобутнього способу життя. На межі дошкілля та молодшого шкільного віку мають місце якісні зміни у сфері самосвідомості, які вможливають розвиток рефлексивної здатності дитини. Ці позитивні трансформації зумовлюються переходом від егоцентризму до децентрації, який стає можливим завдяки процесу соціалізації. Детермінований розвитком теоретичних форм мислення, механізм децентрації поступово виходить за межі інтелектуальної діяльності, проникаючи в сферу соціальної взаємодії дитини.

В процесі оволодіння учбовою діяльністю дитина стає здатною усвідомлювати і аналізувати свою поведінку. Засвоюючи певні норми і цінності, школяр починає певним чином ставитись не тільки до реальних результатів свого навчання, але й до себе самого як особистості. З віком критерії оцінки та аналізу власного „Я” та оточуючих набувають більш чіткого і диференційованого характеру. Завдяки цьому формується певний

набір ціннісних норм, який визначає основні тенденції поведінки дитини у підсистемах „Я - Я” та „Я - інший”.

Потенційна здатність молодшого школяра до самоаналізу, становлення самооцінки і розвиток саморегуляції є базисом для поглиблення рефлексії, яка у нашому дослідженні розглядається як єдність, що передбачає узгодженість трьох аспектів: інтелектуального (сукупність знань суб'єкта про самого себе, а також уявлення про те, як його сприймають, оцінюють, розуміють інші люди); емоційно-ціннісного (інтерпретація, оцінка особистістю власних якостей, станів, дій, вчинків і вироблення на цій основі певного ставлення до себе самої); регулятивного (здатність людини регулювати свою діяльність і поведінку, узгоджуючи очікування інших з власними думками, бажаннями, діями і враховуючи їх ймовірні реакції).

Під рефлексією ми розуміємо інтегровану особистісну здатність робити предметом аналізу зовнішні і внутрішні чинники, на підставі чого відбувається прийняття рішення особистістю і визначення нею своєї поведінки, ставлення до себе та соціуму. При цьому зовнішніми чинниками є: очікування значущих дорослих і однолітків, звичні оцінки та ставлення інших. Внутрішніми чинниками виступають власні думки, особистісні якості, емоційні стани, актуальні і потенційні можливості (сутнісні сили), ставлення, вчинки.

Такий підхід до розуміння психологічної сутності рефлексії дозволив визначити основні напрямки дослідження даного феномену. Якісно-кількісна обробка одержаних в ході констатуючого експерименту даних вможливила виявлення основних тенденцій становлення і проявів рефлексивної здатності молодших школярів. Різність рівнів розвитку рефлексивних складових самосвідомості знаходить відображення у типах рефлексивної позиції: ідеальному, оптимальному, нестабільному, зародковому, амбівалентному. Основними критеріями виділення типів виступають: здатність до самоаналізу, вміння покладатися на адекватну самооцінку за умов дезорієнтуючих впливів, спроможність регулювати власну поведінку,

співвідносячи її з чеканнями інших. Розподіл досліджуваних за вказаними типами показав таку картину: ідеальний – 0 %; оптимальний – 26 %; нестабільний – 48 %; зародковий – 14 %; амбівалентний – 12%.

Експериментальне вивчення вікових особливостей проявів досліджуваного феномену у молодшому шкільному віці дає підстави стверджувати, що рівень розвитку рефлексії як інтегрального особистісного утворення визначається не паспортним віком дитини, а її чуттєво-практичним досвідом, системою взаємин у найближчому оточенні та індивідуальною історією життя. Тобто рефлексія є категорією більше особистісно-індивідуальною, ніж хронологічно-віковою.

На основі проведеного дослідження, можна сформулювати такі висновки:

1. Розкрито змістовну та функціональну сутність рефлексії у молодшому шкільному віці. Вона визначається ступенем володіння дитиною здатністю до самоаналізу, характером її самооцінки і вмінням самовизначатися за умов дезорієнтуючих впливів, спроможністю регулювати власну поведінку, співвідносити її з чеканнями значущих інших.

2. Показано, що важливими процесуальними чинниками розвитку рефлексії як інтегрованої особистісної характеристики є поглиблення механізму децентрації, удосконалення механізмів ідентифікації, диференціації та узагальнення.

3. З'ясовано, що варіювання модальності, інтенсивності та стабільності прояву показників критеріїв визначення рівнів розвитку рефлексії відображається у певному типі рефлексивної позиції (ідеальному, оптимальному, нестабільному, зародковому, амбівалентному) – багатовимірній, зумовленій характером самооцінки системі уявлень, оцінок, ціннісних ставлень і самоставлень суб'єкта, на підставі якої здійснюється регуляція власної поведінки і діяльності у різних сферах особистісного буття.

4. На основі виявлених відмінностей у проявах здатності до рефлексії у дітей різних вікових груп встановлено, що розвиток рефлексії у

молодшому шкільному віці детермінується індивідуально-особистісними, а не віковими особливостями.